

Թղ. 87ա. Տէր Կարապետ աւագ քահանայ Ռուսճուղի 1890:

Թղ. 272ա. Յիշեցէք եւ զիս անարժան Ստեփան Տէրտէրեան 1889 ի Ռուսճուղ:

3.

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ի ՌՈՒՍՃՈՒԿ

ԹՈՒՂԹՔ՝ 329: — ՄԵՇՈՒԹԻՒՆ՝ 245 X 19: ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ Երկսիւն 17,5 11: — ՏՈՂՔ՝ 19: — ԹԵՐԹՔ՝ 12: — ՆԻԻԹ՝ քուրք, տկար: — ԿԱՁՄ՝ տախտակ՝ վրան արծաթապատ. առջեւը՝ ծայրերը չորս աւետարանիչները եւ մէջ տեղը՝ Յիսուս, իսկ ետեւը՝ հաշիւութիւն Տեառն: — ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ չունի: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ լաւ: — ԳԻՐ՝ բոլորագիր: — ԽՈՐԱՆՔ՝ ամէն աւետարաններու սկիզբը: — ԿԻՍԱՆՈՐԱՆՔ՝ չունի: — ԼՈՒՍԱՆՅԱԶԱՐԳՔ՝ պարզ: — ՆԿԱՐՔ՝ չորս աւետարանիչ իրենց գրութեանց առջեւ: — ԽՈՐԱԳԻՐՔ՝ կարմրագիրք: — ԴԱՏԱՐԿ՝ մկարներու ետեւը: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ Զեօ (1494): — ԳՐԻԶ՝ Գրիգոր Բաղանայ: — ՏԵՂԻ՝ Աւագ վանք: — ՏԵՐ՝ Տէր Մովսէս եւ Խոսրոս Պողոս, Մովսէս երէց: — ՅԻՇՍԱՍԱԿՐՈՒԹԻՒՆՔ՝ քղ. 93ա, 151ա, 248ա, 322բ, 324բ, 325ա: — ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ՝ Սեպիակամութիւն Ռուսճուղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ:

Մատենա է Աւետարան: Թղ. 6ա—92բ. Մատթէոս: — Թղ. 96ա—150ա. Մարկոս: — Թղ. 155ա—248. Ղուկաս: — Թղ. 251ա. 321ա. Յովհաննէս: — Առջեւները զլիարկութիւնք եւ նախադրութիւնք:

ՅԻՇՍԱՍԱԿՐՈՒԹԻՒՆՔ. Թղ. 93բ. Աստուած ողորմի Սոճայ Պողոսին եւ իւր ծնողաց:

Թղ. 93ա. Ես մեղաւոր Սոճայ Պողոս զնեցի զայս սուրբ աւետարանս ի հալալ ապրանաց իմոյ եւ յիշատակ ինձ եւ իմ ծնողացս հաւրս Յովաննէսին եւ մաւրս Մանուէլակին եւ ընկերոջս Զարգարին եւ որդւոցս Յովաննէսին, Աքսէնդին, եւ Մըսրըին թղ. ՌՂԲ. կարդացողաց եւ լսողացդ աստուած ողորմի ասացէք ամէն: Մեղապարտ զրէիս Գրիգոր եպիսկոպոսին ամէն Հայր...: Աստուած ողորմի ասացէք Սոճայ Պողոսին եւ իւր ծնողացս հաւրս Յովաննէսին եւ մաւրս Մանուէլակին ամէն: Հայր մեր:

Զատացաւ սուրբ աւետարանիս զՄովսէս երէց ազաչեմ յիշել ի Տէր: (Հոս հոն՝ նորագոյն յիշատակութիւնք Կարապետ քհ. Պօյաճեանի եւ Ստ. Տէրտէրեանի:)

Թղ. 151ա. Զատացաւ սուրբ աւետարանիս զՄովսէս երէցս եւ զԾնաւզան իմ ազաչեմ յիշել ի Տէր:

Թղ. 324բ. Փառք... Արդ զրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թվականութեանս Հայոց ԶԽԳ. ի սուրբ ուխտս որ կոչի Աւագ վանք ի զուռն սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Առաքելոցս ի յառաջնորդութեան տէր Յովաննէս եպիսկոպոսի: Արդ ես ի սրտէ խոցեալս եւ մեղաւք լցեալս Գրիգոր սուտանուն արեղայ, որ զրեցի անարժան ձեռաւք իմովք սուրբ աւետարանս, ազաչեմ զձեզ ով մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, որք հանդիպիք այս սուրբ աւետարանիս կարդալով կամ տեսանելով յիշեալիք յարժանաւոր յաղաւթս ձեր զուսուցիչն իմ զԱւետիք վարդապետն եւ զիս զանարժան հոգս զԳրիգոր եւ զուրք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ եւ խոչորութեան եւ սխալանաց մի մեղազրէք, զի կար մեր այս էր: Արդ ես նուաստ ծառայս Աստուծոյ Մովսէս երէցս բաղում ամս ցանկացայ սուրբ աւետարանիս եւ փառքանաւք ետու զրեւ զսա ի յարգար ընչից իմոց՝ յիշատակ ինձ Մովսէս երէցուս եւ ծնաւզաց իմոյ հաւրս իմոյ Ստեփանոս քահանային եւ մաւրս իմոյ Մեղիքին եւ զուսուցիչն իմոյ Ստեփանոսին եւ Սաչատրին եւ ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց. ամէն:

Թղ. 326բ (տարբեր գրով). Ես մեղաւոր Պողոսս զնեցի զայս սուրբ աւետարանս ի հալալ ապրանաց իմոց եւ յիշատակ ինձ եւ իմ ծնողացս հաւրս Յովհաննէսին եւ մաւրս Մանուէլակին եւ ընկերոջս Զարգարին եւ որդւոցս Յովաննէսին, Աքսէնդին եւ Մըսրըին թղին ՌՂԲ. Կարդացողաց եւ լսողացդ Աստուած ողորմի ասացէք Սոճայ Պողոսին: Ամէն. Հայր մեր:

Թղ. 326բ (տարբեր գրով). Թուակաւորութեան Հայոց ՌՂԳ: Ես Յովաննէս իՉ աւետարանիս տարին եւ իմ որդիս Սաչատուր չորեքամեայ եւ իմ եղբայրս Իրմ ԺԳ ամեայ: Մտին ժԲ ամեայ:

Թղ. 326բ. Փառք... ի հայրապետութեան Քրիստոսոյնկար լուսակառոյց եւ երկայնահանգէպ աթոռոյն սրբոյ էջմիածնի արհի եւ պանծալի վեհայպետին եւ սրբայգան քահանայապետին Աստուծոյ Տեառն Սիմէոն ընդհանուր Հայոց մեծաց կաթողիկոսի Երէվանցոյ: Եւ ի պատրիարքութեան քրիստոսահին տիեզերահոջակ եւ ամենարազձիկ աթոռոյ սրբոյ առաքելոյն Յակոբայ եղբոր Տեառն արժանայպատիւ անն Աստուծոյ եւ քաջիմաստ վարդապետի Տեառն Կարայպետ արքեպիսկոպոսին Գանձակեցւոյ եւ յառաջ-

նորդութեան մեծանուն քաղաքի Կոստանդինայաթոյ Տեառն Գրիգորի աստուածիմաստ վարդապետի Սամաթեցոց, որոյ կեայնս երկարեցէ Տէր Աստուած մեր ամէն:

Ես նվաստ Մ արարատեան: որ ի ծովակէն Գեղամեայ ի թվականիս հայգաղեան: մէկ տասնիկ չորք յորելեան: չորք թիւն տուր ի հաշիւ հաղարեան: այն է թվական արամեան: որ եմ զեղջէն Գալատեան: լուսայորչայծին Հախումեան: Պօղոս աղլիս ավարտման: Գեղ Միածին Աստուած Բան: Մատուցանեմք յանվախճան փառք եւ պատիւ յաւիտեան:

Արդ զոր գոստխեցալ կամ արծաթապատ եղեւ սուրբ ավետարանս վասն հալալ արդեանցն իմէն ի բարելի քաղաքն յԵրուսաղիմ ընդ հովանեաւ քաղցրայհայեայց սուրբ Աստուածածնի որ յաթմուս հանկուցեալ է վասն ծովացեալ մեղաց իմոց առ ամն Տաւնալիս զեառն: Սա ելանէ ի Երփրայդաւլէ եւ կայ անցանէ ի յառաջիվ սորին անկանի ի ծովն Պաւնդոս:

Այլ արդ երես ի հող մածեալ եւ առայթուր անկեալ առաջի համայնիցդ եղբայրութեան թախանձալի բանիւ աղաչեմ. զի որք ճաշայկէք յաստուածային սեղանոյս միոյ եւեթ արժանի անեցէք յիշման զանարժան զանպիտան եւ զհող ստից ձերոց ըսհախումեայն որդի մահտեսի Սարգիսըս. կուսողիլ զվի կամ արծայթայպատ արարի սուրբ ավետարանս վասն կենաց եւ վասն հողոյն իմոցն փրկութեան եւ զԾնողսն իմ հանդուցեալ Պողոսեայն Հախնաղար եւ զմայրն իմ Ծահփարի հողոյն եւ եղբարցն իմ կենդանեայց եւ հանդուցեալ Սիմէոն վարդայպետին եւ յանկարին նաեւ զկենայրիցն իմ տէր Վարդանեայն մահտեսի Մեղիքին եւ մայր սորին Թաղակուլին եւ զուսայրոյս որդեակ իւր մահտեսի Մարտիրոսն որ յուժ աշխատեցաւ զայս յիշատակարանս զրեւ վասն հողոյն մերայնոց եւ զքոյրքն իմ զԱնէգան եւ Եղսայլամ նաեւ հօրն իմ եղբարցն որք են Հախում, եւ Պօղոսեանք ըզեաւրի պէկն ըՄտէվան եւ Առաքէլն նոցին ամենայն արեայն արու մերձաւորաց: Նաեւ զղուստրն իմ մահտեսի Մարիամն: Այլ եւ զաշխատասէր մշական տանս իմոյ մահտեսի հողէն որ մամն իմ Մարիամն եւ զհողէն որդին մեր Վարդան տիրացուն եւ զայլս որք հանդուցեալք են ի Քրիստոսս զորդիք եւ զգոսէրքն իմ Թաթոս եւ զՄարքրիտն Առաքէլ եւ Եղսայրիտ եւ Վառվառին, աստի կենացս. որ

առ Աստուած փոխեցան երայխտայորքն մեր մահտեսի Յունանին եւ մահտեսի Առաքելին եւ պարոն Սեւիայրին եւ Տօլվաթին եւ համայնքոցին որք ի Քրիստոսս են հանկուցեալք եւ զՄարինոսին եւ զայլս ամենեանս, որք ունին աշխատանս ի վերայ մեր եւ որք յիշեալ յիշեցեալք լիջիք ի Քրիստոսէ Յիսուս յուսոյն:

- Ի ամին ամոսոյս
Կրկնակի տարոյս
Արեթնեան տոճմոյս
Թորպոմեան սեռիս
Հայգաղան ցեղիս
Արամեան ազգիս
Օր կիրակէի
Ծնրթեան պաքի
Տարեմուտ զոչի
Աւարտունս սորին
Երկեայկ հարուրին
Հազար երրորդին
Հիկեայկ տանեկին
Թվականս ընանի
Երկեայկ ամսեան Յունվարի:

Եւ մեք լրումն արարաք արծաթապատ սուրբ աւետարանս յիշատակ ի ամենայքաղցրահայեայց սուրբ Աստուածածնի շնորհիք սուրբ հողոյն ի նոյն ինք ի Քրիստոսս Յիսուս Տէր մեր ընդ որում Հաւր միանգամայն եւ Հողոյն սրբոյ վայելէ փառք... ամէն:

(Տարբեր գրով). Եւ զիս յետին պաշտօնեայս յիշեցէք ի Տէր Առաջն(որդաւկան) Տ(եղապահ):

Ն. Յովհաննէս Ծ. Վ. Գրիգորեան Հոկտ. 20, 1881 Ռուսճուղ:

(Տարբեր գրով). Ստեփանոս Տէրտէրեան որդի Սաչակիր եւ ասպետ Կարապետ Աւագ քահանայի Պօյաճեանց 1888 Րուսճուղ:

4.

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ի ՌՈՒՍՃՈՒԿ

ԹՈՒՂԹՔ՝ 319: — ՄԵՇՈՒԹԻՒՆ՝ 24 X 17: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ Երկսիւն 20 X 12: — ՏՈՂՔ՝ 21: — ԹԵՐԹՔ՝ չէ նշանակուած: — ՆԻԻԹ՝ գորաւոր քուրք: — ԿԱՁՄ՝ քաւապատ, առջեւը՝ յաշիւութիւն, ետեւը՝ Ս. Աստուածածին եւ կոնակը՝ հրեշտակներ: — ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ չունի: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ բաւական լաւ, փականքներէն մէկը ինկած: — ԳԻՐ՝ բոլորագիր: — ԶԱՐԳԱԳԻՐՔ՝ քոչնագիրք: — ԽՈՐԱՆՔ՝ Աւետար-

բաններու սկիզբը: — ԿԻՍԱՆՈՐԱՆ՝ չուհի: — ԼՈՒՍԱՆՅԱՉԱՐԳ՝ պարզ: — ՆԿԱՐ՝ Չորս աւետարանիչներ իրենց երկերու առջեւ եւ քղ. 3ր Աւետումն, քղ. 4ա Երկրպագութիւն մոզուց քղ. 4բ Այցելութիւն Երեսմբէրի: քղ. 5ա Միտուութիւն. քղ. 5բ Պայծառակերպութիւն. քղ. 6ա Ղազարու յարութիւն. քղ. 6բ աշակերտներ Գրիստոսի. քղ. 7ա վերջին ընթրիք. քղ. 7բ Յուդայի մատնութիւնը. քղ. 8ա Խաչելութիւն. քղ. 8բ Յարութիւն. քղ. 9ա Համբարձումն. քղ. 9բ Ս. Հոգւոյ գալուստը. նարար գրչի գործեր չեն: — ԽՈՐԱԳՆԻՐ՝ կամ ՍԿՁԲՆԱՏՈՂ՝ կարմիր: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ԹՃԳ (903 + 551 =) 1454: — ԳԾԱԳՐԻՉ՝ Գրիգոր Բաղանայ: — ՏԵՂԻ՝ Աղբամար: — ՏԵՐ՝ Ատոմ Բաղանայ: — ՅԵՆԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ քղ. 316ա: — ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ՝ Սեպիակաճութիւն Ռուսուկի Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ:

Մատենա և Աւետարան: — Թղ. 16ա—102բ. Մատթէոս: — Թղ. 104ա—157ա. Մարկոս: — Թղ. 158ա—248բ. Ղուկաս: — Թղ. 250ա—316ա. Յովհաննէս: — Առջեւը Եւսեբի Կարպիանոսի թուղթ եւ համեմատական տախտակը. Էտեւր՝ Շնացեալ կիներ (Թղ. 315ա—316ա):

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ (կոնակը կողքէ վրայ). Յիշատակ է սուրբ աւետարանս արձաթակոյն Ռուսուկի հասարակ ժողովրդոյն ի վայելումն նոյն եկեղեցւոյն թիւ. ՌՄԾ (1801):

Թղ. 316ա. Փառք... Ուստի եւ տեսալ զսորա անձառ փրկագործութեան խորհուրդ պատուական եւ ընտրեալ քահանայն Ատոմ եւ ետ զձագրել զսուրբ աւետարանս ի վայելումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոյ Ստեփանոսի եւ Գոհարի եւ եղբարցն Սահակի եւ Յովանիսի, Յակոբայ եւ Ներսէսի եւ հօրեղբարցն Կիրակոսի, Թորոսի եւ զաւակացն նոցին եւ քրեւրցն եւ ամենայն ազգականացն կենդանեաց եւ հանգուցելոց:

Եւ արդ ես յետինս ի գրչաց եւ անարժանս ի կարգաւորաց սուտանուն քահանայ Գրիգոր տեսի զէր եւ զփախագ սորա զոր ունէր առ հոգեւորն եւ իմով իսկ տկարութեամբս յանձնատի եւ ամենակարող զօրութեամբն Աստուծոյ կատարեցի զսա մեղսամած մատամբս իմով յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Սաչիս եւ սր. նշանացս ի հայրապետութեան Տեառն Չաքարիայի ի թուականիս Հայոց ի ԹՃ Երեքն (1454), զոր եւ անընդունակ գորով ի յարւեստ զբռնութեան եւ բազում մեղացն ցնորիւք պաշարեալ, այլ ըստ կարի իմում գոր պարզեւեաց ինձ մարդասէր հոգին. բազում

աշխատանաւք զձագրեցի զսա ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակէ կենօք տառապանօք ի զառն եւ ի վշտաբեր ժամանակի յորում կամք ընդ հարկի ազգին նետուաց: Արդ որք ձաշակէք յաստուածային բուրաստանէս եւ յամենալի սեղանոյն, որք պատահիք ամա տեսութեամբ կամ ընթերցմամբ յիշեալիք յերկնազնաց յազօթս ձեր զյառաջ յիշեցեալ ստացող սուրբ աւետարանիս զԱտոմ սրբաունեալ քահանայն եւ զծնողն իւր զՍտեփանոս եւ Գոհար եւ զեղբարքն զՍահակ. զՅովանէս, զՅակոբ, եւ զՆերսէս եւ զհօրեղբարքն զԿիրակոս եւ զԹորոս եւ զզաւակացն նոցա զՄարտիրոս, զԾերուն եւ զՄխիթար եւ զԿենակիցն իւր զՈւսուրն մէլէք եւ զԳրիգին իւր զԵղեւոն եւ զԵղի զԵղիսարեթ, զՇամշաթաթուն եւ զԻւր սկեսուրն եւ զծնողն նոցին եւ աէր Կիրակոս եւ զայլ ամենայն ազգականն նորին զկենդանիսն եւ զնշեցեալս յիշեցէք ի Գրիստոս եւ ուղիղ սրտիւ Աստուած ողորմի ասացէք եւ Աստուած յիշողացդ եւ յիշեցելոցս ի ամա ամենեցուն առ հասարակ ողորմեացի...: Ընդ նոսին եւ զանարժան Գրիգոր զձագրողս ազաչեմ յիշել յազօթս յարեբանս ողորմիւ եւ իմոց ծնողաց հօր իմոյ Աղաթանին, մօր իմոյ Մազգաղենին եւ ամենայն զարմից մերոց եւ արեանաու մերձաւորաց:

Այլ եւ յիշել մաղթեմ զԹումայ սարկաւազն, որ աշխատեցաւ կողել թղախս եւ զայլ ամենայն ազգատոհմսն մեր եւ զերախտաւորքն զկենդանիսն եւ զհանդուցեալսն եւ որք զմեզ յիշէք սրտի մաօք եւ լի բերանօք Աստուած ողորմի ասէք...: Ազաչեմ զձեզ սուրբ մանկունք եկեղեցւոյ յիշեալիք ի մաքրափայլ յազաթս ձեր զյառաջ յիշեցեալ զԱտոմ սրբաունեալ քահանայն եւ զկողակիցն իւր զՈւսուրն մէլէքն եւ զԳրիգին իւրոյ զԵղեւոն զԾնողն իւր զԵղիգին որ յիւր հէլալ վաստակացն իւր ետ զբել զսայ յիշատակ իւր եւ ծնողացն իւր եւ ամենայն արեան մերձաւորացն ամէն:

(Տարբեր գրով). Յիշեցէք եւ զիս անարժան Ստեփանոս Տէրաէրեան 1887 յուլիս 25 Րուսջուղ:

Հ. Հ. ՈՍԿԵՍՆ

ՎՐԱՅԵՐԷՆ ԼԵՉՈՒՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՀԵՏ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԼՄԻ

Վրաց մեծ Տարեկիրքը (Քարթլիս Յիսովրէրա = Վրաստանի Կեանքը կոչուած) պատմում է իբր թէ Հայերն ու Վրացիները թէ ծագմամբ եւ թէ հետեւաբար լեզուով ազգակից ժողովուրդներ են: Ծագմամբ՝ որովհետեւ նրանք երկուսն էլ սերում են երկու հարազատ եղբայրներից, Հաաս եւ Քարթլոս անուններով: Իբր թէ Հաաս եղել է Հայոց նախնայն, իսկ Քարթլոս իր անունը տուել է իր սեպհական սերունդ Վրացիներին, որոնք այդ պատճառով կոչուում են Քարթվէլ: Իսկ լեզուի մասին Տարեկիրքը պատմում է իբր թէ Վրաստանում նախ հայերէն էին խօսում, եւ յետոյ հայերէնի եւ ուրիշ եկուոր կամ բնիկ ժողովուրդների լեզուների խառնումից կազմուել է վրացերէնը:

Անկասկած՝ Նախապատմական ժամանակներից սկսած այս երկու ժողովուրդները — Հայերն եւ Վրացիները — իբրեւ մօտիկ զրացիներ, քաղաքական եւ մշակութային յարատեւ յարաբերութիւններ են ունեցել, յայց նրանք թէ ծագմամբ եւ թէ հետեւաբար լեզուով տարբերուում են միմիանցից:

Հայերէնի հնդեւրոպական մեծ զերգաստանի մաս կազմելն այլ եւս կասկած չէ յարուցանում, մանաւանդ Հիւրշմանի հետազօտութիւնից յետոյ: Մեծ հայազէտ Պրոֆ. Մարքուարտ՝ որչափ ինձ յայտնի է, վերջին ուսումնասիրողն է եղած այս հարցին, եւ որի քննութեան համաձայն հայերէնն՝ ըստ իր լեզուաբունին, հնդեւրոպական եւ այն՝ ոչ թէ արեւելեան այլ արեւմտեան-եւրոպական խումբին է պատկանում, որովհետեւ ասյնական տեսակէտով նա սերունդներս ունի սլավական-լիտուանական, ինչպէս եւ ալբանական լեզուների հետ, իսկ բառաւորքի կողմից զարմանալի կերպով, ամէնից աւելի յուսարեւելին է մտնում: «Այս վիճակն ստիպում է ընդունիլ, ասում է Մարքուարտ, որ Հայերը նախնաբար եւրոպայում էին բնակուում, յատկապէս յայնների եւ թրակացիների նախահայրերի բնակավայրի մօտերը»: (Prof. Dr. J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, էջ 5): Իսկ վրացերէնի ծագման եւ կազմակերպման շրջանի մասին զեւ լեզուապիտութիւնը որոշ եզրակուծեան չէ յանգած: Բոլոր՝ համեմատական լեզուապիտութեան

մեծ վարպետը՝ վրացերէնն եւս ի սկզբան հնդեւրոպական լեզուախումբի մէջ էր դասել:

Մաքս Միւլլէր եւ զը Մօրգան վրացերէնը կցել են Ուրալ-ալտայական խումբին: Վրացի ուսումնականներից Յազարէլի, որ շատ է զբաղուած իր մայրենի լեզուի ուսումնասիրութեամբ, վրացերէնը սրանցից ոչ մէկին եւ ոչ միւսին է յատկացնում: Նրա համոզմամբ վրացերէնն իր մասնաւոր տեղն ունի եւ մնացորդն է այն հին լեզուի, որ երբեմն խօսուում էր Փոքր Ասիայի ընդարձակ տարածութեան վրայ: Մի ուրիշ վրացի գիտնական, Պրոֆ. Մ. Ծերէթէլի, հմուտ բեւեռագէտը, վրացերէնը համեմատում է հին սումերական լեզուի հետ, իր այլեւայլ ուսումնասիրութիւնների մէջ:

Հանրածանօթ Ն. Մառ իր ստեղծած Յաթթականութեան (Japhetism) մէջ է տեղաւորում վրացերէնը: Իր այս ուսումնասիրութեան համաձայն, յարեթական լայնածաւալ լեզուական խմբակցութեան մէջ են մտնում՝ 1. բոլոր սեմական լեզուները. 2. վրացերէնն՝ իր զաւտարարբաններով եւ ճիւղերով, եւ 3. նաեւ հայերէնը, որ նոյն յարեթական ծագումից, սկզբնապէս խալդեան լեզու է եղած եւ ապա հնդեւրոպական ցեղերի հետ շփմամբ, սրանցից նոր լեզուական տարբեր է ստացել եւ մասամբ միայն հնդեւրոպական դարձել: Այս տեսութիւնն այնքան անակնկալ էր թէ իր ընդարձակ շրջանակովն եւ թէ իր նորութեամբն, որ եւրոպական մասնագէտներն ընկրկեցան հաւատ ընծայելուց եւ այդպէս էլ մնաց:

Ոչ միայն վրացերէնն ու հայերէնն, այլ ընդհանրապէս Կովկասի մէջ խօսուած գաւազան եւ բազմաբիւ բարբառները քննութեան տարկայ են եղած լեզուապիտների կողմից: Յիշատակութեան արժանի է նախ՝ Գրացի (Աւստրիայում) համալսարանի ուսուցչապետներից՝ Եւլիսարդ, որ Կովկաս

¹ F. Bopp, Die kaukasischen Glieder der indo-europäischen Sprachstämme. 1847.
² Hommel and M. Tsereteli, Sumerian and Georgian Comparative Philology 1913—1916, է J. R. A. S.
³ Նայն Ծերէթէլին ունի նաեւ խոսքերէն՝ Il georgiano e le sue affinità linguistiche, Oriente Moderno, Anno I, no. 7—8.
⁴ Основные таблицы Грамматики древне-грузинского языка, С. Петерб. 1908.
⁵ Մառի այս տեսութիւնը յառաջ է բերուած, զերմաներէն թարգմանութեամբ եւս. Der japhetische Kaukasus und das dritte ethnische Element im Bildungsprozess der mittelländischen Kultur. Berlin 1923.